

Kultura i održivi razvoj na primjeru Rijeke, Amsterdama i Berlina

Ferizović, Dorotea

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:417848>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-08-09**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Dorotea Ferizović

**Kultura i održivi razvoj na primjeru Rijeke, Amsterdama i
Berlina**

(ZAVRŠNI RAD)

Rijeka, 2023.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kulturalne studije

Dorotea Ferizović

0009089149

Kultura i održivi razvoj na primjeru Rijeke, Amsterdama i
Berlina

ZAVRŠNI RAD

Preddiplomski studij kulturologije

Mentor: izv. Prof. Dr. Sc. Vjeran Pavlaković

Rijeka, rujan 2023.

SAŽETAK

Tema ovoga rada je odnos pojmova kulture, kulturnih politika i održivog razvoja na primjerima Amsterdama, Berlina i Rijeke. Cilj rada je pokazati što Rijeka može naučiti kako bi i ona uspješno implementirala održivost u kulturi i kulturnim politikama. U teorijskom dijelu se pobliže objašnjavaju pojmovi kulture, kulturnih politika i održivog razvoja. Također, pobliže se pojašnjava odnos kulture i održivosti te kako kultura može postati alatom za dostizanje ciljeva održivog razvoja. Kako bi se odgovorilo na glavno pitanje ovoga rada, analizirale su se strategije razvoja i kulturne politike te su se provela četiri intervjua s ispitanicima koji djeluju u tim gradovima. Analizom kulturnih politika i strategija razvoja, ustanovilo se da je Rijeka veliki napredak u razvoju kulture ostvarila u periodu od 2013. do 2020. godine, no kako bi obuhvatila i aspekt održivosti na razini na kojoj su Amsterdam i Berlin, potrebna je bolja međusektorska suradnja. Intervjui su ukazali na to da je u Rijeci, trenutno, teško razmišljati o tome da kultura bude alat održivog razvoja, već je prioritet da ona sama po sebi bude održiva. Kad kultura u Rijeci dođe do tog stadija, po uzoru na Amsterdam i Berlin, Rijeka mora ojačati suradnju lokalnih zajednica kao i u suradnju različitih sektora, kako bi zajedničkim trudom iskoristili kulturu u svrhu društvene, ekonomske i ekološke održivosti.

Ključne riječi: Amsterdam, Berlin, kultura, kulturne politike, održivi razvoj, Rijeka

SUMMARY

The topic of this paper is relation between concepts of culture, cultural policies and sustainable development using examples from Amsterdam, Berlin, and Rijeka. The aim of the paper is to demonstrate what Rijeka can learn in order to successfully implement sustainability in culture and cultural policies. In the theoretical part, the concepts of culture, cultural policies, and sustainable development are explained in more detail. It also elaborates on relation between culture and sustainability and how culture can become a tool for achieving sustainable development goals. To address the main question of this paper, development strategies and cultural policies were analyzed, and four interviews were conducted with respondents active in those cities. Through the analysis of cultural policies and development strategies, it was determined that Rijeka made significant progress in cultural development from 2013 to 2020. However, to encompass

sustainability at the level of Amsterdam and Berlin, better inter-sectoral collaboration is needed. The interviews indicated that, currently, it is challenging in Rijeka to think of culture as a tool for sustainable development, rather, the priority is for culture to be sustainable on its own. When culture in Rijeka, reaches that stage, following the examples of Amsterdam and Berlin, Rijeka must strengthen collaboration among local communities and different sectors, working together to use culture for social, economic and environmental sustainability.

Keywords: Amsterdam, Berlin, culture, cultural policy, sustainable development, Rijeka

SADRŽAJ:

UVOD.....	1
1. KULTURA, KULTURNE POLITIKE I ODRŽIVOST.....	2
1.1 Kultura.....	2
1.2 Kulturne politike.....	3
1.3 Održivost.....	5
2. KULTURA I ODRŽIVOST.....	7
2.1. Kultura za održivost.....	8
3. KULTURA ZA ODRŽIVOST - ANALIZA PRIMJERA.....	10
3.1. Odabir primjera.....	10
3.2. Održivost u kulturnim politikama.....	13
3.2.1. Amsterdam.....	13
3.2.2. Berlin.....	16
3.2.3. Rijeka.....	17
3.2.4. Zaključak.....	20
3.3. Kultura i održivost - između teorije i prakse.....	20
3.3.1. Analiza intervjua.....	21
3.3.2. Zaključak analize.....	24
4. ZAKLJUČAK.....	25
LITERATURA.....	26
IZVORI.....	28

UVOD

U skladu s aktivnim globalnim temama, koje se sve više fokusiraju na održivi razvoj, postavlja se pitanje može li i kultura biti dio tog diskursa. Kako se održivi razvoj, u svojoj definiciji, odnosi na odgovorno korištenje resursa tako da ne ugrožava budućnost nadolazećih generacija, odnosno da ima za svakoga pomalo, tako je bitno i sagledati važnost koju kultura ima u toj sferi.

Kultura kao umjetnost i kao sveukupni način življenja ima veliki utjecaj na svakodnevnicu, prožimajući gotovo svaki aspekt našeg života. Kako bi njen utjecaj bio pozitivan, vlada i organizacije moraju provoditi kulturne politike kojima će omogućiti, prvenstveno, održavanje kulturnog sektora samog po sebi, a tek onda prakticirati kulturu kao alat za postizanje ciljeva održivosti.

“Održivo” je danas najčešći pridjev za opisivanje gotovo svakog aspekta ljudskog djelovanja, te se upravo zbog toga u nekim radovima, primjerice u radu Yudhishtira R. Isara, smatra da se on odvojio od svojeg originalnog značenja fokusiranog na očuvanje resursa i biosfere. To ne umanjuje njegovo značenje u kontekstu kulture i kulturnog sektora, te se kroz ideje Nancy Duxbury, Anite Kangas i Christiaana De Beukalaera predstavljaju uloge koju kulturne politike mogu imati kako bi se podržalo društveni, ekonomski, ali i ekološki aspekt održivosti.

Mnoga europska kulturna žarišta, najutjecajniji Amsterdam i Berlin, uvide upravo taj društveni, ekonomski i ekološki potencijal kulture, te se tako odnose i u svojim kulturnim politikama. Rijeka, koja je sudjelovanjem u projektu Europske prijestolnice kulture 2020. godine, napravila značajan pomak za održavanje i eksponiranje kulture grada, ona je i dalje tek na početcima ostvarivanja sebe kao grada kulture u europskom kontekstu te se, upravo iz tog razloga, ne može u potpunosti uspoređivati s velikim središtima kao što su Berlin i Amsterdam, ali zato može učiti iz njihovih primjera.

Postavlja se pitanje, što Rijeka može naučiti iz primjera Berlina i Amsterdama kako bi bolje implementirala društveni, ekonomski i ekološki aspekt održivosti, a odgovor će se dati kroz analizu kulturnih politika sva tri grada, kao i analizom intervjua koji će pružiti multidimenzionalan

pogled na pitanje utjecaja kulture na održivost te kako povezanost kulture i održivosti funkcioniraju u praksi.

1. KULTURA, KULTURNE POLITIKE I ODRŽIVOST

U ovome dijelu, поближе će se objasniti teorijska značenja kulture, kulturnih politika i održivog razvoja.

1.1. ŠTO JE KULTURA?

Postoje mnogi načini kako možemo interpretirati koncept *kultura* te upravo u tome leži problem definiranja njezinog značenja. Stuart Hall nam objašnjava kako kultura “nije nužno skup stvari”, već je kultura “proces, skup praksi”, pa tako, gledano kroz njezinu antropološku definiciju, kultura se smatra “sveukupnim načinom života ljudi, zajednice, nacije ili društvene skupine”, gdje pritom pripadnici istih kultura na sličan način razmišljaju, interpretiraju i proizvode značenje svijeta oko njih (1997:2).

Analizirajući djela koja se bave poimanjem kulture, s posebnim fokusom na teorije u “*Culture and Society*” Raymonda Williamsa, Terry Eagleton prezentira tri međusobno povezana, pogleda na kulturu: “kultura (u smislu umjetnosti) koja definira kvalitetu lijepoga života (kultura kao civiliziranost), sa zadatkom političkih promjena da to ostvari u kulturi (u smislu društvenog života) u cjelini” (Eagleton, 2000:23).

Osim toga, dokument “*Agenda 21 za kulturu*” Ujedinjenih Gradova i Lokalnih Vlada – odbora za kulturu, ističe “kultura zauzima različite oblike, odgovarajući dinamici modela odnosa između društava i teritorija” (2004:7). Anheier i Hoelscher (2015:18) dalje pojašnjavaju kako njezino značenje ima mnogo dimenzija; društvena dimenzija utječe na reprezentaciju “sistema vrednovanja i pridavanja značenja”, ekonomska dimenzija koja utječe na “kreiranje, proizvodnju, distribuciju i potrošnju”, a politička dimenzija označava “važnost odnosa moći, prezentacije, sudjelovanja...”. Također, navode kako se na kulturu u kontekstu gradova, što je ujedno i fokus

ovoga rada, može sagledati na dva načina. U svojem užem smislu, kultura predstavlja umjetnost, odnosno sve ono “stvoren, očuvano, razmijenjeno i konzumirano kao ‘umjetnost’ u obliku vizualnih, glazbenih, performativnih te njezinih mnogih drugih oblika. Kultura u svojem širem smislu, označava širi spektar njezinih dimenzija, odnosno, na sve društvene, ekonomske ili političke aspekte koji imaju najveći utjecaj na promatranje održivosti kulture u gradovima.

Kulturno izražavanje ima veliku ulogu u današnjim gradovima i njegovim zajednicama; ona može biti “alat ekonomskog rasta, zapošljavanja, ili socijalne kohezije”, također, ona može biti “potencijalni izvor društvene energije i mobilizacije” ili pak metoda za “rješavanje konflikta i gradnje mira” (Isar, 2017:149), a za UNESCO i njegovu Univerzalnu Deklaraciju o Kulturnoj Različitosti, kulturna različitost predstavlja veliku važnost, upravo zbog toga što ona može poslužiti kao alat za unaprjeđivanje i ostvarivanje “intelektualne, emocionalne, moralne i duhovne egzistencije” te se može ukazati kao jednim od “esencijalnih elemenata u transformaciji urbane i društvene realnosti” (UNESCO, 2001).

Uzevši u obzir da se kultura, kao koncept, prvi put u povijesti pojavila sa značenjem “briga o nečemu” (Williams, 1985:87), te bi se na nju i danas trebalo gledati u tom kontekstu. Kako bi se došlo do toga da kultura postane izvorom društvene energije ili metoda za gradnju mira, u nju se mora ulagati. Kad se za nju pobrine, ona može postati snažnim alatom za poticanje globalne društvene tranzicije prema boljemu.

1.2. ŠTO SU KULTURNE POLITIKE?

Objašnjenje pojma kulturne politike bi se na najjednostavniji način prezentiralo kao sfera ideja, ciljeva, sistema povezanih s intelektualnim i umjetničkim djelovanjem prvenstveno se odnoseći na umjetnost, kreativnost i nasljeđe. (Isar, 2017).

Također, “kulturnim politikama se može smatrati svaka vladina aktivnost koja ima veze s umjetnošću, društvenošću i naslijeđem što znači da ona uključuje vladine strategije i aktivnosti koje promoviraju proizvodnju, širenje, marketing i potrošnju umjetnosti”. Primjer šireg oblika koncepta kulturnih politika, odnosi se na njenu “ulogu u obrazovanju zajednice”. Isto tako, kulturne politike bi trebale zastupati “vladinu odgovornost da omogući jednake prilike građanima kako bi mogli biti kulturno aktivni po vlastitim uvjetima” (Mulcahy, 2006:321,324).

Kulturne politike imaju važnu ulogu u postizanju ravnoteže između javnih i privatnih interesa, djelovanja javne sfere te organiziranja i ostvarivanja kulturnih praksi. Pritom se treba uzeti u obzir utjecaj institucionalizacije i tržišta nad kontrolom koju ima nad kulturnim resursima što može oslabiti i usporiti kulturni razvoj. “Razmatranje odnosa između ekonomije i kulture postao je sve važnije u području kulturne politike, kao i u politici kulture” (Aphonon, Kangas, 2004:12). Gledano u kontekstu gradova i urbanih sredina, Agenda 21 za kulturu (2004) ističe, za ostvarivanje kulturne slobode, neophodno je omogućiti individualnu i grupnu slobodu u donošenju kulturnih odabira. Kulturne politike mogu ponuditi kreativne pristupe koji, uz povezivanje s urbanim politikama, mogu dovesti do boljeg urbanog okruženja i bolje komunikacije gradskih lokalnih zajednica.

Kulturne politike u današnje vrijeme igraju veliku ulogu u načinu kako se gradovi natječu za dobivanje sredstava koje omogućavaju rad kreativne industrije, umjetnika, zajednica, poduzetnika i tvrtki te poticanje na razvoj kulturnog turizma čime bi se generirao prihod potičući ekonomsku održivost te potencijalni rast i razvoj samoga grada (Anheier i Hoelscher, 2015).

U tom kontekstu, gledano na hrvatske kulturne politike, Ministarstvo kulture navodi svoju viziju “društvo u kojem su sloboda kulturnog i umjetničkog stvaralaštva i zaštita kulturne baštine temelj očuvanja i razvitka kulturnog i nacionalnog identiteta u zajednici europskih naroda i Europskoj uniji” (Ministarstvo kulture, 2019, u: Matanovac Vuč. Et al. 2022:80). U hrvatskom narativu, kulturne djelatnosti se smatraju sva područja koja pripadaju nasljeđu, tradiciji i umjetničkom stvaralaštvu.

Posljednjih nekoliko desetljeća donijelo je mnoge promjene u kulturnoj sferi, kako globalno tako i u hrvatskome društvu. Pritom, Hrvatska nije iskoristila iskustva drugih kako bi u sferi kulture napredovala, već je zbog ekonomskih i političkih promjena, pitanje kulture promatrano tek kao sekundarna posljedica tih promjena. Prioriteti novonastale države nisu imali mjesta za sustavne kulturne reforme, a napredak u toj sferi postiže se polako.

Kako Matanovac Vučković, Uzelac i Vidović (2022:20-25) ističu, faze kulturnog razvoja se mogu podijeliti na četiri dijela; prva faza se odnosi na period od 1990. do 2000. godine, obilježen je riječima, a ne djelima (gledano u kontekstu reformi), nizom nacionalističkih produkcija, očuvanjem kulturne baštine razorene u ratu s ciljem postavljanja Hrvatske u međunarodni kontekst. Glavne karakteristike kulturnih politika te prve faze odnosile su se na dominantne

ideologije i centralizacijom kulture (posebice u kontekstu gradova), te konzervativnim pristupom tradiciji i zadržavanju statusa quo.

Druga faza kulturnog razvoja se odnosi na period od 2000. do 2013. godine, obilježena svojevrsnom otvorenošću započetu prvenstveno ustavnom promjenom, pluralizmom utjecaja, ali se treba uzeti u obzir i globalnom ekonomskom krizom koja je uvelike pridonijela donošenju velike promjene u reformama. Financiranje u kulturnom sektoru se većinski odnosilo na nacionalne i ostale veće kulturne ustanove, no pomak se napravio u drugoj polovici ove faze kada se omogućila pravna i fiskalna autonomija neovisnim kulturnim institucijama.

Treća faza obilježava vremenski period od ulaska Hrvatske u Europsku uniju 2013. godine do početka globalne krize izazvane pandemijom COVID-19 virusa. Ova faza je obilježena sudjelovanjem Hrvatske u procesima i inicijativama Europske komisije i Europskog parlamenta, otvaranjem novih vrata za ostvarivanje održive hrvatske kulturne politike. Nadovezujući se na ranije napomenutu važnost koju kulturne politike imaju u natjecanju gradova za dobivanje sredstava kako bi se omogućio rad kulturnog sektora, Hrvatskoj, kao članici Europske unije, omogućeno je sudjelovanje u programu Europske prijestolnice kulture.

Četvrta faza započinje globalnom krizom izazvanom pandemijom u kojoj se mnogo negativnih posljedica vidi upravo u kulturnome sektoru. Osim pandemijom, Hrvatska je pogođena i razornim potresima koji su nanijeli veliku štetu brojnim kulturnim institucijama i kulturnim dobrima. Četvrta faza obećavala je velike promjene, no umjesto toga, kultura je suočena s velikom krizom. Te se postavlja pitanje je li održivost kulture uopće moguća.

1.3. ŠTO JE ODRŽIVOST?

Razvoj industrije i širenje industrijskih društava ostavilo je velike posljedice na ekološki sistem svijeta. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina prošloga stoljeća, sve se više pažnje u političkoj sferi i u javnom diskursu pridavalo temi novonastalih globalnih ekoloških kriza. Postalo je jasno da se trebaju uvesti promjene kako bi se te razarajuće posljedice umanjile, te u konačnici i spriječile. 1972. godine, u Stockholmu, održala se *UN Conference on Human Environment* te se potpisala "*Stockholm Declaration*" koja je ukazala na važnost očuvanja okoliša, kao i potakla na važnost ekonomskog rasta, očuvanja vode, zraka i oceana i dobrobit ljudi.

Službeno definiranje pojma “održivost”, predstavila je *World Commission on Environment and Development (WCED)* u “*Brundtland Report*”, još poznat pod imenom “*Our Common Future*” objavljenog 1987. godine. U kojoj glasi da je “*održivi razvoj, razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe*” (WCED, 1987:43). Brundtland Report, kakao bi objasnio i bolje analizirao pojam održivog razvoja, “stavlja naglasak na odnos ekonomskih i ekoloških varijabli” (Thorsby, 1997:8). Nakon tog izvještaja, 1992. godine održana je *UN Conference on Environment and Development (UNCED)*, poznata i kao “*Earth Summit*” koja je u Rio de Janeiru okupila 179 zemalja kako bi iznijeli ideje kako mogu zajedničkim snagama pokušati ispraviti posljedice koje je ljudsko djelovanje ostavilo na okoliš.

U vremenu koje je slijedilo, nastavilo se održavanje niza međunarodnih konferencija i potpisivanja deklaracija koje su sadržavale obećanja i načine postizanja globalnog održivog razvoja, koji se prvenstveno odnosio na poboljšanje života ljudi i očuvanje okoliša. 2015. godine UN u svojoj “*2030 Agenda for Sustainable Development*” objavljuje popis od sedamnaest ciljeva održivog razvoja koji se odnose na okončavanje siromaštva, poboljšanje zdravlja i školovanja, smanjenje nejednakosti, poticanje ekonomskog rasta, spašavanje oceana i šuma te borbu protiv klimatskih promjena.

Trenutno, u javnom i političkom diskursu zastupljeno je mišljenje o postojanju tri stupa (pillars) održivosti; prvi se odnosi na održivost okoliša (obuhvaća poticanje na smanjenje zagađenja vode i tla, smanjenje emisije stakleničkih plinova koji su direktna posljedica ljudskog djelovanja, očuvanje bioraznolikosti te sprječavanje prekomjernog korištenja ograničenih prirodnih resursa), drugi stup se odnosi na ekonomsku održivost (pod kojom se smatra odgovorno upravljanje resursima, globalna financijska stabilnost, unaprjeđenje sustava obrazovanja i zdravstva, korporativna odgovornost, suradnja javnog i privatnog sektora te međunarodna kooperacija) i treći stup, koji obuhvaća društvenu održivost (s ciljem smanjenja siromaštva i društveno-ekonomske nejednakosti, razrješavanje konflikta na lokalnoj, regionalnoj i globalnoj razini i omogućavanje pravednosti institucija).

Definicija održivog razvoja je ostala ista, no u javnom diskursu se upotreba riječi “održivost” doživljava više kao opći pojam (*umbrella term*) te neki smatraju (više u Isar, 2017) i da se njezina upotreba odvojila od onoga što je originalno reprezentirala. Riječ “održivo”, jedan je

od najčešćih primjera opisivanja mogućeg potencijala bilo kakve vrste ljudskog djelovanja, pa tako i u kulturi.

2. KULTURA I ODRŽIVOST

Duga je povijest povezivanja kulture s održivošću, gotovo jednako duga kao stvaranje i definiranje koncepta održivog razvoja. Ukazivanje važnosti biosfere među prvima je iznio UNESCO (*United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*) organiziranjem “*The Biosphere Conference*” 1968. godine u Parizu., tri godine prije UN-ove Konferencije “*On the Human Environment*” u Stockholmu.

Nakon toga, ulaže se mnogo truda u poticanje kulture u kontekstu održivosti; 1993. godine World Commission on Culture and Development (WCCD) održava konferenciju na kojoj se govori o širenju podjele najbogatijih i najsiromašnijih naroda, odnosno na podjelu Sjever-Jug te kako se trebaju poduzeti mjere kako bi se podržao “ljudski napredak” (UNESCO, 1993:15-19).

Povodom te konferencije, 1995. godine nastaje izvještaj “*Our Creative Diversity*” u kojem se opisuje važnost ljudskog i kulturnog razvoja te kulturne slobode kako bi se omogućio bolji globalni ekonomski razvoj. U ovome izvještaju, kultura ima “instrumentalnu ulogu u promociji ekonomskog napretka i konstitutivnu ulogu kao poželjan cilj sam po sebi” (Thorsby, 1997:9).

Ovim izvještajem postavljeni su ciljevi i metode kako to postići, a ujedno je i postao glavnim pokretačem teme “kulture za razvoj”. Nakon 1993. godine, sve češće se objavljuju izvještaji o važnosti kulture za razvoj te se, sukladno s globalnim diskursom održivog razvoja, počinje na kulturu gledati kao važan dio i alat za postizanje ciljeva održivog razvoja.

Za pitanje koja je točno povezanost kulture i održivosti dolazi do diskusija o tome ogleda li se uloga kulture kroz „kulturu u održivom razvoju“ ili „kulturu za održivi razvoj“ (Dessein et al. 2015, u: Matanovac Vučković, Uzelac, Vidović, 2022:26). Prva ideja, “održivost za kulturu” bi prezentirala kulturu kao četvrti stup održivosti, odnosno pridonosenju važnosti opstanka kulturne baštine, kulturnih praksi i djelovanja u sferi održivog razvoja te i sam UNESCO sve više napora ulaže kako bi se podigla svijest o važnosti opstanka kulture u tom smislu.

Druga ideja prezentirana u literaturi, odnosi se prema kulturi kao alatu koji pruža mogućnost za postizanje ciljeva održivog razvoja (Isar, 2006, 2017; Kaymas 2019, Rayman-Bacchus i Radavoi, 2019). No, kako ističu Anheimer i Hoelscher (2015), jedno bez drugoga ne ide; kako bi kultura pomogla održivosti, ona bi sama po sebi trebala biti održiva.

2.1. KULTURA ZA ODRŽIVOST (RAZVOJ)

Kultura ima razne uloge; pružanjem potpore kroz umjetnost i kreativnu industriju ona generira nova kreativna radna mjesta i prihode koji rezultiraju pozitivnim utjecajem na ekonomski rast i razvoj. Njezina uloga nije ograničena samo na umjetnost i na kreativnu industriju, već bi se trebalo na nju sagledati kao na “most” koji povezuje društveni, ekološki i ekonomski stup održivog razvoja. Kao “most” ona ima mogućnost bolje povezati javne politike (društvene i ekološke) te kroz djelovanja na industriju, ona može pomoći razvoju za dobrobiti stanovništva i širenju informacija kao i pridonosenju transformaciji društva kako bi se ostvarila dobrobit i za pojedinca i za kolektiv bez da se ugrožavaju budući naraštaji. (Rayman-Bacchus i Radavoi, 2019, 4-5).

Kako bi se na to ukazalo, uvodi se pojam kulturno održivog razvoja (*culturally sustainable development, CSD*), koncept koji označava integraciju kulture u prakse i politike održivog razvoja te koji prepoznaje važnost kulturnog kapitala i njegovo upravljanje unutar okvira održivosti. CSD predlaže da se materijalna i nematerijalna dobra vrednuju i čuvaju zbog njihovog kulturnog značaja, baš kao što se prirodnim resursima upravlja zbog njihove ekološke vrijednosti (Thorsby, 2017:135-137).

Prema Duxbury, Kangas i De Beukalaeru postoji četiri strategije kojima kulturne politike mogu pridonijeti održivom razvoju; prva uloga se odnosi na kulturne politike kao na “Regulatora i Zaštitnika”, čiji je primarni cilj “zaštita i održavanje kulturnih praksi i prava” pri čemu je koncept održivosti zastupljen u samome činu “održavanja raznolikosti kulture i okoliša za budućnost”. Druga uloga koju kulturne politike preuzimaju odnosi se njih kao na “Prevoditelja i Politizera (*Politicking*)” s primarnim ciljem “ozelenjavanje” poslovanja i utjecaje kulturnih organizacija i industrija” zastupajući kulturni koncept kroz “proizvodnju i širenje kulturnih izražaja kroz

dogadaje, proizvode i usluge, itd. kao i kroz modele i navike kulturne potrošnje”, gdje bi se postigla “ekološka održivost povezana sa društvenom, kulturnom i ekonomskom održivošću (uključuje i smanjenje ekonomskih troškova fokusiranjem na efikasnost resursa)”. Treća uloga, “Animatora i Katalizatora” potiče na “podizanje svijesti i kataliziranje akcija o održivosti i klimatskim promjenama kroz umjetnost i kulturu” čime bi se postigla “umjetnička i kreativna izražavanja”. Četvrta uloga, “Edukator i Promotor” s ciljem “preuzimanja globalnog ekološkog građanstva kako bi se moglo prepoznati i rješavati održivost kao globalni problem” što bi pomoglo “izražavanju identiteta i kreativnosti”, ali i “integraciji društvenih, ekonomskih, kulturnih i ekoloških dimenzija” (Duxbury, Kangas, De Beukalaer 2017:222).

Jedan od načina kako kultura može pomoći održivom razvoju je vidljiva u ključnoj ulozi koju kulturne politike imaju kako bi se potaklo na društvene promjene. Kulturne politike imaju veliki utjecaj na svakodnevnu kulturu i prakse, gdje se pritom može dati bolji uvid na novonastale tehnološke promjene, može potaknuti etičku svijest o samome okolišu i na ljudsko shvaćanje. Kulturne politike imaju mogućnost te bi trebale i aktivnije utjecati na društvenu promjenu. (Rayman-Bacchus i Radavoi, 2020:).

Sudeći po tome, kulturne politike mogu odigrati bitnu ulogu kod implementiranja strategija za razvoj na lokalnoj razini, gdje se mogu istaknuti važnost te promovirati razvoj i održivosti lokalne zajednice i područja. Provođenjem takvih politika, može se dobiti na vrijednosti tog područja kroz ulaganja u produciranje znanja, poboljšanje lokalne vlasti, kao i kulturne opskrbe koja može rezultirati poboljšanjem turističkog razvoja područja. Razvojem turizma, kultura se može integrirati u ekonomski sistem te tako poslužiti kao platforma za podizanje svijesti i znanja u zajednici što bi rezultiralo kolektivnoj, samim time čineći ju održivom. (Sacco, Blessi, Nuccio, 2009:46).

U kontekstu gradova i njegovih zajednica, kultura kroz raznolikost svojih praksi i umjetničkog izražaja može pridonijeti nastanku inovacije i kreativnosti te može pomoći u “brendiranju” i razvoju samoga mjesta i zajednice gdje aktivna kulturna scena može pridonijeti komponentu atraktivnosti i konkurentnost lokacije koja će privući razne talente, tvrtke i investicije te otvoriti mnoga radna mjesta (Kangas, Sokka, 2015).

Kulturne institucije i lokalna kulturna administracija mogu i trebali bi biti ključni sudionici u očuvanju okoliša gdje bi svojim radom, koristili kulturu kao poveznicu između društvenih,

ekonomskih i ekoloških aspekata održivog razvoja. (Kangas, Duxbury, De Beuklaer, 2017:131). Promovirajući “zelene” kulturne politike, postavlja se pitanje trebaju li ekološki kriteriji zamijeniti kriterije dosadašnjeg tržišta kulturne proizvodnje kroz primjene u arhitekturi, korporativnog sponzorstva i digitalizacije kulturnih praksi (Maxwell, Miller, 2017:182).

Transformacija kulture (u smislu njezinih praksi) ima veliku ulogu za očuvanje okoliša. U knjizi *Eco-Economy*, Brown prezentira važnost “planiranja gradova za ljude”. To se odnosi na urbane politike kako se budućnost gradova nalazi upravo u tome da gradovi kroz svoje urbane politike implementiraju važnost ekološki prihvatljivih načina prijevoza, odnosno da se fokus stvaranja i kreiranja prometne mreže “odrekne” prioritiziranja auta i ostalih prijevoznih sredstava koji idu na pogon ograničenih prirodnih resursa. Smatra se da bi gradovi trebali uložiti u razvijanje javne gradske mreže, kao i u biciklističke staze koje bi pomogle ostvarivanju ideje “gradova za ljude”(Brown, 2001:201-203).

Uvođenjem takvog principa konekcije grada, smanjila bi se potreba za parkirnim prostorima koji se uz pomoć kulturnih politika mogu prenamijeniti u ekološki održive umjetničke i kulturne centre s poticanjem povezivanja lokalne i gradske zajednice. Gradovi koji to primjenjuju, mogu primijetiti generalno zadovoljstvo svojeg stanovništva, a zadovoljno stanovništvo je glavni temelj za usmjerivanje pozitivne društvene tranzicije.

3. KULTURA I ODRŽIVOST – ANALIZA PRIMJERA

Kako bi se bolje razumjela uloga kulture za održivost i njezina primjena u praksi, uz analizu kulturnih politika Amsterdama, Berlina i Rijeke, provodila su se četiri intervjua. Analizom kulturnih politika i intervjua, zaključit će se što Rijeka, kao “početnik”, može naučiti iz primjera kao što su Berlin i Amsterdam.

3.1 ODABIR PRIMJERA

Kako bi Rijeka maksimizirala svoj budući održivi kulturni i urbani razvoj, potrebno je učiti na primjerima gradova za koje je već ustanovljeno da su u europskom kontekstu velika kulturna i urbana središta. Važno je napomenuti da su gradovi Berlin i Amsterdam kroz medije često spominjani kao najbolji gradovi za umjetnike, stvaratelje i kreativne inovatore. “The Sunday Times” 2018. objavljuje “How Berlin became the capital of cool”¹ ističući njegovu “pristupačnost, otvorenost i tolerantnost” te mnoga od tih obilježja dijeli i Amsterdam zahvaljujući njegovoj povijesti na području umjetnosti i multikulturalnosti.

Također za potrebe ovog istraživanja, bilo je važno odabrati gradove koji variraju po broju stanovnika; Rijeka kao grad srednje veličine (prema popisu stanovništva iz 2021. godine ima 108 622 stanovnika)², Amsterdam (prema statistici iz 2022. godine ima 918 117 stanovnika)³ i Berlin kao metropola (prema statistici iz 2022. godine ima 3 755 251 stanovnika).⁴

Prema kriteriju održivosti i ekološkoj osviještenosti, Amsterdam i Berlin se drže visoko na europskoj ljestvici. Prema Schroders European Sustainable Cities Indeks-u (koji rangira 59 europskih gradova na temelju okolišnih politika koje pokrivaju područja potrošnje obnovljive energije, čisteg javnog prijevoza, javnih stanica za punjenje električnih vozila, plastika za jednokratnu upotrebu, kvalitete zraka, klimatskih planova, ciljeva za postizanje neutralnosti ugljika i politike otpada),⁵ objavljenog 2021. godine, na prvome mjestu s rezultatom od 0,81 se nalazi Amsterdam, a Berlin se nalazi na sedmome mjestu s rezultatom 0,71.

Sva tri grada su bili dio projekta Europske prijestolnice kulture (projekt Europske Unije koji omogućava da gradovi iskažu svoja kulturna obilježja s ciljem poboljšanja razvoja gradova kroz kulturu), Amsterdam je postao Prijestolnicom 1987. godine, Zapadni Berlin 1988. godine, a Rijeka 2020. godine.

¹ The Sunday Times: How Berlin became the capital of cool. Dostupno na: <https://www.thetimes.co.uk/static/how-berlin-became-capital-of-cool/> (objavljeno: 14.04.2018), [30.08.2023.]

² Popis stanovništva 2021. Dostupno na: http://data.rijeka.hr/sr_Latn/dataset/stanovnistvo-grada-rijeke-prema-mo-i-povrsina-mo-popis-2011/resource/90104ef4-2c43-4812-84f9-8c9df270193e?inner_span=True [30.08.2023.]

³ Statista: Total population of Amsterdam. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/753235/total-population-of-amsterdam/> [30.08.2023.]

⁴ Statista: Berlin population. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/505892/berlin-population/#:~:text=This%20statistic%20shows%20the%20development,3.68%20million%20the%20previous%20year.> [30.08.2023.]

⁵ Schroders European Sustainable Cities Index, 2021, Dostupno na: <https://www.schroders.com/en-gb/uk/intermediary/spotlight/global-cities/schroders-european-sustainable-cities-index/> [29.08.2023.]

U primjeru Rijeke i Amsterdama, brodogradilišna i pomorska industrija je kroz povijest igrala veliku ulogu u nastanku i razvitku urbane sredine. Povijest Rijeke obilježena je raznim kulturnim utjecajima zbog važnosti koju je imala kao glavna luka istočnog dijela Austro-Ugarske, nakon raspada Austro Ugarske Monarhije i okupacijom Italije, ona postaje podijeljena na dva dijela; središnji i zapadni dio grada pripadaju Italiji, dok Sušak pripada Kraljevini SHS, što je rezultiralo različitim razinama razvoja u sušačkom dijelu i u talijanskom dijelu.

Do ponovnog ujedinjenja grada dolazi tek nakon završetka Drugog svjetskog rata koji je ostavio razarajuće posljedice, kako na grad tako i na njegovo stanovništvo. Obnova je trajala deset godina, nakon čega je Rijeka postala jednom od najrazvijenijih dijelova Jugoslavije tada nastaje najveća urbana i društvena transformacija, vrijeme gdje Rijeka postaje glavnom jugoslavenskom lukom sa snažnim rastom i razvojem industrije potaknutim kroz rad tvornice papira, naftne rafinerije i brodoindustrijske proizvodnje, a svojom prometnom povezanošću sa Zagrebom, Ljubljanom, Trstom, Pulom i Zadrom, omogućila joj je da postane glavnim žarištem industrijske proizvodnje, povećanjem broja radnih mjesta što je rezultiralo i porastom broja stanovnika s kojim je rasla i razina multikulturalnosti. Šezdesetih godina prošloga stoljeća, Rijeka osim svojeg industrijskog identiteta postaje poznata i po alternativnoj kulturnoj sceni, posebno povezane s rock glazbom.

2020. godine, Rijeka postaje prvim hrvatskim gradom koji je proglašen Europskom prijestolnicom kulture, a uzevši u obzir njezinu povijest, za ostvarivanje EPK 2020 odabrane su teme: “voda, rad i migracije su izabrani kao simboli ispreplitanja identiteta Grada Rijeke i suvremene Europe” (Hraste Sočo, Magaš Mesić, 2022, u: Matanovac et al. 2022:67).

Važni aspekt povijesti Berlina, leži upravo u njegovoj podijeljenosti na Istočni i Zapadni dio, koji je uvelike utjecao na njegov kulturni i industrijski razvoj. Kulturne politike Istočnog i Zapadnog Berlina uvelike se su se razlikovale; u Istočnom Berlinu, umjetnost se stvarala u svrhu propagande i ideologije vođene po uzoru na Sovjetski savez, slično kao što se to događalo i u Hrvatskoj u (poslijeratnoj) prvoj fazi kulturnog razvoja.

Mnogi umjetnici iz Istočnog Berlina su redovito putovali u Zapadni, gdje je kulturni život bio pod velikim utjecajem Saveznika. U periodu od 1971. do 1989. godine, dolazi do “političke relaksacije” između dva dijela, te se obje strane nastavljaju razvijati kao kulturne metropole, ulažući u njihovu kulturnu reputaciju i urbani razvoj (Merkel, J., 2016).

Nakon ujedinjenja, Berlin prolazi kroz veliku ekonomsku krizu i deindustrijalizaciju, što je rezultiralo velikim urbanim promjenama pri čemu su mnogi prostori ostali prazni. Ti prostori su se počeli koristiti u svrhu razvoja novih kulturnih scena, pogotovo na području glazbe.

3.2. KULTURNE POLITIKE – Amsterdam, Berlin, Rijeka

3.2.1. Amsterdam

Veliki problem za održavanje kulture u Amsterdamu nastao je odlukom nizozemske vlade da će se budžet za financiranje kulturnog sektora, specifično performativne umjetnosti koje su najzastupljenije u Amsterdamu, smanjiti za 200 milijuna eura do 2015. godine (Davoudi, Zonneveld, 2012:151, u: Isar et.al. 2012). No, Memorandumom Umjetnosti i Kulture grada Amsterdama za period 2017. do 2020. godine, moguće je vidjeti trud za ulaganje u kulturni sektor kroz kulturne edukacije, razvoj talenata kroz pristupačne kreativne inkubatore, širenjem kulturnih institucija izvan centra grada kao i održavanje važnosti Amsterdama na međugradskoj i međunarodnoj sceni.

Promoviranje kulturne edukacije uključeno je u školski kurikulum te je učenicima omogućen besplatan prijevoz do kulturnih institucija. Također, u periodu od 2015. do 2018. godine uloženo je u razvoj javne gradske knjižnice tako da može pružati prilike za cjeloživotno učenje, digitalnu pismenost, kulturnu participaciju, kao i povezivanje s školama i kulturnim institucijama.

Kako bi potaknuli razvoj talenata, ostvaruje se “3Package Deal” program koji omogućava jednogodišnji smještaj, radni prostor i budžet za razvoj deset međunarodnih umjetnika s različitih područja umjetnosti. U periodu od 2017. do 2020. godine, grad radi na tome da postane “Multi-Polar City” potičući urbani i kulturni razvoj u njegovim četvrtima i okruzima. Kroz kolaboraciju s AFK-om (Amsterdam Fund For Arts) u zajednicama se potiče na promoviranje i podržavanje umjetničkih i kulturnih aktivnosti. U četvrtima se potiče na stvaranje lokalnih kazališta, izložbi i malih festivala kao i promoviranje kulturnih događaja s fokusom na različitost. Kako bi pojačali međunarodnu suradnju, Odjel za umjetnost i kulturu potiče na suradnju s ostalim političkim

programima koji se odnose na spomenike i arheologiju, gospodarstvo, prostor i održivost te međunarodne odnose.

Otpornost amsterdamske kulturne scene može se vidjeti u nastojanju povezivanja kulturnih i okolišnih politika grada. Amsterdam aktivno promovira ekološku održivost kako kroz inovaciju, tako i kroz očuvanje. Njegovi su ciljevi smanjenje emitiranja stakleničkih plinova za 55% u razdoblju od 1990. godine do 2030. godine. Također, pokušavaju podići razinu proizvodnje obnovljive energije koju osoba proizvede s ciljem ostvarivanja od 20% u periodu od 2013. do 2020. godine. Kako bi to postigli, veliki čimbenik je i kulturalni sektor kojeg pokušavaju učiniti ne samo infrastrukturno održivim, već i kao alatom kojim će grad poticati taj ekološki razvoj pri čemu su umjetnost i kulturne zajednice glavni pokretači. Pokreću mnogo kreativnih kampanja i programa među kojima se nalaze brojni kreativni sadržaji i aktivnosti za promociju održivosti kroz umjetnost. Najbolji i najpoznatiji primjeri su Zone2Source i De Ceuvel koji pružaju priliku brojnim umjetnicima i inovatorima kako bi kroz umjetnost i inovacije potaknuli ekološki i kulturni razvoj grada.⁶

Iz gradskog proračuna, Odjel za umjetnost i kulturu 2013. godine, izdvojio je 500 000 eura koje će poslužiti za intervencije u kulturnim prostorima u svrhu renovacije i unaprjeđenja kako bi se povećala ugljična neutralnost, također i sam Odjel na svojoj internetskoj stranici nudi pristup brojnim akcijama koje podržavaju održivost i osvještavaju važnost kulture u ekološkom održivom razvoju.

U svojem članku "*Sustainability in the arts and culture in the Netherlands*", Krops i Zuber pružaju uvid u primjere gdje se umjetnost, kultura, kulturne politike i okolišna održivost međusobno povezuju te tako osnažuju svoje djelovanje. Analiziranjem politika, ukazano je na to da je u 2019. godini 80% kulturnih organizacija iskazalo želju za ostvarivanjem održivosti (Schrijen, 2019; Schrijen 2020, u: Krops, Zuber 2022). Iako je ukazana velika želja za time, financije, vrijeme i znanje pokazuju se kao najvećim problemom u ostvarenju održivosti kulturnih institucija (Schrijen, 2019, u: Krops, Zuber, 2022), također, ukazuje se i na to da održivost nije najbolje zastupljeni aspekt u nizozemskoj kulturnoj politici, ali se ekološka zastupljenost u

⁶ City Profile Amsterdam: Dostupno na:

http://www.worldcitiescultureforum.com/assets/others/City_Profile_Amsterdam_Jun24FIN.pdf [25.08.2023.]

Amsterdamu vidi u “radikalnim” uvjetima koji se moraju ostvariti kod organiziranja i provedbe kulturnih događaja.

Iskazuju se veliki financijski problemi gdje većina kulturnih organizacija često moraju ulagati u svoju štednju ili se prijaviti za financijsku potporu kako bi uveli mjere za održivost, ali ukazuje se i na pokušaje da se “crowdfunding” načinom financiranja omogući institucijama prihod za ulaganje u održivost, a treba se uzeti i volonterski rad koji je tome pridonio. U Amsterdamu, primjeri kao što su kazalište DeLaMar i DGTL glazbeni festival su gotovo neovisni o subvencijama, ali su predvodnici u uvođenju održivosti u svoju infrastrukturu i proizvodnju.

Velika važnost leži u tome da se potiče na bolju međuorganizacijsku suradnju kao “dokazano uspješnom pristupu” za postizanje održivosti. Navodi se primjeri: inicijative “The Green Filmmaking” započete 2014. godine, koja je uz pomoć nizozemskog filmskog fonda “Haarem Plastic vrij” potakla na suradnju osam kulturnih organizacija i njihovih “zelenih” timova, inicijativa “Duurzame Plantage” u suradnji četrnaest kulturnih organizacija rade na održivim aktivnostima, među uspješne međuorganizacijske suradnje spada i platforma “Green Stages” koja obuhvaća rad u kulturnom, sportskom i turističkom sektoru.

Amsterdam svoju inovativnost s područja kulture i održivosti može dokazati kroz svoje festivale, primjerice DGTL plesni festival koji je prvi svjetski “kružni” festival, to bi značilo da sve svoje vrste otpada recikliraju, isto tako ulažu u smanjenje proizvodnje CO2 tako što upućuju i osiguravaju putovanje umjetnika i posjetitelja na održive načine, također upotrebljavaju “zelenu” energiju u upotrebi fiksnih električnih mreža i baterija. Mnoge nizozemske kulturne organizacije eksperimentiraju s održivim tehnologijama revolucionarnim rješenjima; primjerice ARTIS zoološki vrt koji postiže “održivost” svojih akvarija putem kanala koji im služe za regulaciju grijanja.

U posljednjih nekoliko godina, Nizozemska se iskazuje s mnogim inicijativama koje ukazuju na važnost umjetnosti i kulture u postizanju društvene promjene te navode se primjeri “What Design Can Do”, “Turn Club”, “Social Creative Council” i “The Open Coalition” u kojima se prikazuje suradnja mnogih sudionika i umjetnika u ostvarenju prikaza koju važnost za postizanje rješenja društvenih problema imaju upravo dizajn i kreativno razmišljanje.

Krops i Zuber iskazuju kako volja i angažman pojedinaca uz kreativno vodstvo imaju veliku ulogu u ostvarivanju održivosti. Također, smatraju da je osnivanje “zelenih” timova uz dugoročnu viziju i predanost radu od iznimne važnosti za održivost organizacija, kao i za poticanje radnika, partnera i javnosti u ostvarivanju istoga. Ukazuju na to da je “važno da svi sudionici preuzmu odgovornost” i da je “suradnja temeljena na međusobnom povjerenju ključna za međusobno jačanje u procesu održive tranzicije” (Krops, Zuber, 2022:47,48).

3.2.2. Berlin

Moderni Berlin je mjesto raznolike i vibrantne kulturne scene, sa 175 muzej, 56 kazališta, 421 galerija, 94 kina, 88 javnih gradskih knjižnica, 33 filmska festivala, 5 škola umjetnosti te više od 1000 događaja sa područja vizualnih umjetnosti i 500 događaja performativnih umjetnosti (Berlin in the World Cities Culture Report 2013, u: Merkel, 2015). No, s obzirom da je ekonomski rast i porast migracije (oko 100 000 novih stanovnika) uzrokovalo je porast životnih troškova, što za brojne umjetnike znači manjak radnog prostora i financija za nastavak rada, održali su se brojni prosvjedi protiv Senata (koji donosi odluke vezane uz politike). Nakon tih prosvjeda, Senat je, zbog kampanje “Koalicije Slobodne Scene”, u 2014. Godini, uveo “Gradski porez” za kulturu, generirajući prihode za financiranje kulturnog sektora, pri čemu se za svako turističko noćenje u hotelu, plaća jedan euro za podržavanje kulturne infrastrukture (Merkel, 2015).

U “*Urban Development Concept Berlin 2030*” objavljenog 2015. godine, Berlin predstavlja strategiju kako se grad može održivo razvijati. Postavljaju osam prioriteta, među kojima se nalazi važnost i snaga kreativnosti. U strategiji za poticanje kreativnosti i podržavanje kulture iznose da je da Berlin uživa globalnu reputaciju kreativnog žarišta sa iznimno dinamičnom umjetničkom, kulturnom i turističkom scenom te da se od 2009. godine broj zaposlenih u kulturnoj industriji povećao za 30 tisuća novih radnih mjesta te da se obrat kreativne ekonomije Berlina povećao za 28%. (2015:31). Kako bi se održivo razvijalo kulturni sektor, potiče se na održavanje i razvijanje prostora za kreativno, kulturno i poslovno razvijanje, ulaže se u poslovnu edukaciju svih tvoraca kulture, potiče se povećanje sudjelovanja u javno financiranim kulturnim aktivnostima, ukazujući na važnost kulture kao oblika obrazovanja, ulaže se u dostupnost prostora

za poticanje suradnje raznih organizacija i neovisne kazališne scene. Također, potiče se na razvoj kulture i održavanja velikih događanja u svrhu poticanja turizma (2015:33).

Imajući u vidu važnosti kulture, 2021. godine, Njemačka unaprjeđuje svoju strategiju za postizanje održivog razvoja gdje pritom nova strategija veliku važnost pridaje kulturi, kao glavnom poveznicom svih aspekata života. Strategija smatra “kulturno obrazovanjem kao glavnim temeljem društvene kohezije” kao i važnost koju kultura i kreativni sektor imaju za ostvarivanje i regeneraciju gradova i ruralnih područja. U Njemačkoj novoj strategiji za postizanje održivog razvoja, umjetnost i mediji su ključni dio, upravo zbog njihove mogućnosti da osmisle društvo čijeg bi svi htjeli biti dio, a umjetnost, kultura i medij imaju veliku ulogu za unaprjeđivanje i inovativnost čime pomažu sveukupnoj društvenoj transformaciji (UNESCO, 2022: 209-235).

U svojoj novoj strategiji održivog razvoja, Njemačka podupire ekološku održivost u kulturnom sektoru; Njemačka Savezna komisije za kulturu i medije podupire resursno učinkovitu filmsku proizvodnju kroz ekološke zahtjeve za dobivanje subvencija te uz to provodi znanstveno utemeljenu shemu certificiranja za održivu filmsku i TV produkciju. Također, svi kulturni događaji koje država financira moraju biti u skladu s ekološkim standardima. (UNESCO, 2022:217).

3.2.3. Rijeka

Prema “Strategiji kulturnog razvitka Grada Rijeke 2013. - 2020.”⁷ može se vidjeti da se nakon ulaska Hrvatske u Europsku Uniju 2013. godine, postupno počinje sve više ulagati u kulturni razvitak grada Rijeke. Proračun za kulturu, u kontekstu ukupnog gradskog proračuna, udvostručuje se u periodu od 2018. do 2020. godine, odnosno s prosječnih 9% raste na 18%. Za ostvarenje projekta Europske prijestolnice kulture 2020, ulaganja od 150 milijuna kuna omogućena su sredstvima Europske Unije, država je uložila 52,8 milijuna kuna, a Primorsko-goranska županija je skoro 8 milijuna kuna.

Opći strateški ciljevi su se odnosili na očuvanje postignutog stupnja kulturnog razvitka te stvaranja financijskih, materijalnih i drugih uvjeta za budući razvoj, podizanje razine i dostupnosti

⁷ Strategija kulturnog razvitka Grada Rijeke 2013. - 2020. Dostupno na: <https://www.rijeka.hr/wp-content/uploads/2021/03/Sa%C5%BEEetak.pdf> [27.08.2023.]

kulturnih dobara, osuvremenjivanje, informatizacija i digitalizacija, obnova i potpora kulturnih dobara, usluga i institucija, radilo se na jačanju međunarodne prepoznatljivosti u svrhu poboljšanja kulturnog turizma. Kultura u Rijeci, je u periodu od 2013. do 2020. godine utjecala na društvene i ekonomske stupove održivosti samoga grada, generirajući velike prihode kroz kulturni sektor.

Kako bi se postiglo očuvanje već dosegnutog stupnja kulturnog razvitka i potaknulo stvaranje uvjeta za novi razvoj, kroz financiranje Europske Unije, ali i Grada Rijeke ulagalo se u gradnju novih kulturnih objekata u svrhu financiranja projekta Europske prijestolnice kulture za 2020. godinu (2020:1).

Za podizanje razine kvalitete kulturnih dobara, obnavljaju se stari i otvaraju se novi prostori kulture: Muzej grada Rijeke, Muzej moderne i suvremene umjetnosti, Gradska knjižnica Rijeka (među kojima je i Dječja kuća), “DeltaLab: Centar za urbanu tranziciju, arhitekturu i urbanizam), RiHub (radni prostor za sudionike kreativnog sektora), Galerija Principij (Fotoklub Rijeka) i još mnogi drugi (2020:2).

U tom razdoblju, Art-kino je, kroz razne obrazovne programe za djecu i mlade, snažno doprinijelo popularizaciji i edukaciji o filmskoj kulturi. Posebno se istaknuo i program “Kino učionice”, proveden u suradnji s Odsjekom za kulturalne studije Filozofskog fakulteta u Rijeci, koji je, osim upoznavanja s filmskim temama, poticao na društvene i kulturne teme kao što su diskriminacija, eksploatacija i pitanja rodnih uloga.

Razvijanjem volonterskog programa u svrhu ostvarivanja Rijeke kao Europske prijestolnice kulture (EPK 2020), prvi put se može vidjeti važnost i zanimanje šire javnosti za kulturnu organizaciju gdje se postigao značajan napredak u demokratizaciji kulture i širenju njezinih granica, a više od 400 volontera prikupilo je preko 8 500 volonterskih sati i sudjelovalo u gotovo 200 kulturnih programa. Kroz aktivnosti civilnih inicijativa i “Zelenog vala” (inicijative koje uključuju obogaćivanje urbanog okoliša sadnjom biljaka i drveća, kao i oznaka za mnoge ekološke programe u svrhu poboljšanja urbane mikrokline)⁸ stotine građana je sudjelovalo u kreiranju i realizaciji kulturnih projekata, dok su se odluke o financiranju i evaluaciji donosile na Vijeću građana, pritom omogućivši približavanje kulture društvenom kontekstu kroz urbanističke, komunalne, ekološke, obrazovne i aktivističke teme (2020:3). EPK 2020 imao je veliku značaj za

⁸ Rijeka2020: Zeleni val. Dostupno na: <https://rijeka2020.eu/program/zeleni-val/> [30.08.2023.]

poticanje na transformaciju kulturnog života grada te je postavio temelje za buduće inovacije u sferi gradskoga razvoja.

Naglasak na prioritetima koji se odnose na poticanje razvoja kulturnih i kreativnih industrija proizlazi iz projekta “Creative startup” sufinanciranog iz Instrumenta pred pristupne pomoći - Operativni program IPA Slovenija – Hrvatska 2007.-2013. u kojem je Grad Rijeka bio vodeći partner, organizirali su stvaranje novih radnih prostora: RiHub (gradski coworking prostor otvoren u sklopu EPK 2020, i prostor Energane (u kojem će se iz EU fondova sufinancirati razvoj centara za poduzetništvo i inovacije s usmjerenošću prema razvoju IT i “smart” tehnologija. S obzirom da su oba projekta proizašla iz suradnje Odjela gradske uprave za poduzetništvo i Odjela gradske uprave za kulturu (2020:6), bitno je uvidjeti važnost međusektorske suradnje i velike uloge koju ima u postizanju razvoja inovativnog, poslovnog i kulturnog razvoja grada.

U periodu od 2013. do 2020, pogotovo u vrijeme priprema grada za projekt Europske prijestolnice kulture, uloženo je u brojne projekte čiji je cilj bio približavanje kulture građanima kroz brojne edukacije za sve uzraste, ulagalo se u digitalizaciju i renovaciju starih prostora, kao i u potporu nezavisne kulture kroz međuorganizacijsko djelovanje. Mnogi projekti su poticali na povezivanje lokalnih zajednica sudjelovanju za poboljšanje društvenog i urbanog razvitka grada. Poticalo se i povezivanje i kooperacija kulturnih, turističkih urbanističkih, gospodarskih i brojnih drugih sektora.

U provedbenom programu Grada Rijeke za mandatno razdoblje od 2021.-2025.⁹, žele se postaviti dobri temelji za ostvarenje vizije “Rijeka 2030. - pametan, otvoren i otporan grad”. To će se nastojati ostvariti kroz potpunu transformaciju grada u centar suvremenih industrija s posebnim naglaskom na kreativne, tehnološke i “zelene” sektore. Planirane su inicijative za poticanje poduzetništva, razvoj pametnih industrija, ICT sektor, kreativne industrije, “čiste” i “zelene” industrije i turizam.

Neki od projekata koji će se provoditi odnose se na turističku revitalizaciju reprezentativnih spomenika riječke industrijske baštine, ostvarivanje inkubatora za kreativne tehnologije i IT

⁹ Provedbeni program Grada Rijeke za mandatno razdoblje 2021.-2025. Dostupno na: <https://sn.rijeka.hr/wp-content/uploads/2022/05/Provedbeni-Program-Grada-Rijeke-za-mandatno-razdoblje-2021.-2025.-godine.pdf> [02.09.2023.]

industriju Energana, obnova i prenamjena bivše industrijske zgrade Exportdrvo u višenamjenski prostor u funkciji razvoja turizma i podrške poduzetništvu te uređenje STEM parka za djecu.

3.2.4. Zaključak

Analizirajući kulturne politike Amsterdama, Berlina i Rijeke, može se zaključiti da se u samu održivost kulture ulaže kroz ulaganje u kulturne prostore, rad kulturnih ustanova i približavanja kulture građanima.

Gledajući na kulturne politike kao alat “održivosti” može se zaključiti da kultura u sva tri slučaja ima veliki poticaj za društvenu održivost; kroz pružanje različitih edukacijskih programa u kulturnim institucijama i pridavanju važnosti razvoja urbane i lokalne zajednice. Također, može se zaključiti da se ulaganjima u kulturni turizam, ostvarenog kroz preuređivanja i ulaganja u kulturne institucije, generiraju prihodi koji pridonose ekonomskoj održivosti grada.

No, vidi se razlika u ulaganju da kultura bude alat ekološke održivosti. Amsterdam i Berlin ulažu, ekološku održivost samih zgrada, ulažu i u javne prostore i edukacije koje kroz umjetnost i kreativnost potiču na širenje važnosti održivosti i kreiranju inovativnih rješenja kako bi to postigli, dok je u Rijeci taj aspekt zastupljen jedino kroz djelomičnu prenamjenu neiskorištenih zgrada u prostore namijenjene umjetnosti i kulturi.

Može se izvesti zaključak, da se u Rijeci, kultura prvenstveno “bori” za svoju održivost, kako bi, potencijalno, u budućnosti mogla “moć” kulture uložiti u održivost.

3.3. KULTURA I ODRŽIVOST - IZMEĐU TEORIJE I PRAKSE

Za potrebu odgovora koja je važnost i može li kultura biti dio održivog razvoja, u rujnu 2023. godine provela su se četiri intervjua s ciljem propitkivanja i ostvarivanja multidimenzijalnog pristupa važnosti kulture za održivi razvoj;

Intervju s arhitekticom Ivanom Vujić (trenutno na doktorskom studiju na Wageningen University and Research, Amsterdam) koja radi kao koordinatorica na projektu “Horizont2020” financiranog od strane Europske Unije s ciljem unaprjeđenja urbane životne sredine kroz razne pristupe mikroklimi te uz poticanje na daljnja istraživanja i edukacije o globalnim klimatskim promjenama.

Intervju s dr. Peterom van Damom višim predavačem na Sveučilištu u Amsterdamu, koji svoje trenutno istraživanje fokusira na povijest potrošačkih društava i njihovog odnosa s održivošću.

Intervju s arhitektom i scenografom Miodragom Kučem koji trenutno radi kao koordinator tima Centra za umjetnost i urbanistiku (ZKU, Berlin). Miodrag Kuč je sudjelovao i na razvitku projekta Rijeka - Europske Prijestolnice Kulture.

Intervju s Marinom Nižićem, članom Urbanog separea, riječke udruge čiji je rad posvećen donošenju kulture i ekoloških praksi u lokalne zajednice s ciljem stvaranja održivih mikro-sustava koji podržavaju participativni urbanistički razvoj grada Rijeke.

3.3.1. Analiza intervjua

Analizom odgovora postavljenih na teorijsko pitanje može li kultura i kulturni sektor pomoći i biti dio održivog razvoja, saznalo se da ispitanici iz Amsterdama i Berlina dijele isto mišljenje, odnosno da kultura i kulturni sektor može odigrati važnu ulogu u postizanju održivog razvoja. Smatra se da je “kultura usko vezana uz znanost komunikacije” te da takvim pristupom ona može komunicirati i slati poruke o važnosti održivosti kroz razne metode umjetnosti, performansa, kazališta, vizualnih umjetnosti i ostalih narativa. Istaknulo se kako je “općepoznato da se svijest može podići kroz bolje interaktivne metode, a kulturni sektor pruža široku paletu interaktivnih kanala koji su obično vrlo atraktivni za opću populaciju”. Također, ukazano je na važnost kulturnih intervencija i kako su one “krucijalne za promoviranje održivosti” te da iako se za opasnost klimatskih promjena zna dugi niz godina, “tek sada, zbog politika i kulturnih intervencija koje su to pitanje jasno stavile na dnevni red, ljudi počinju reagirati”. Udruga Urbani separe prepoznaje međuovisnost kulture i održivosti, no ipak iskazuje da je na cijelom hrvatskom

području, pa tako i u Rijeci teško provoditi pristup kulture za održivost jer je samo područje kulture teško za održati.

Analizom odgovora na pitanje što sve kultura i kulturne politike trebaju implementirati vidjela se razlika u odgovorima riječke udruge Urbani separe i ostalih ispitanika. Ispitanici s područja Amsterdama i Berlina, ponudili su puno pragmatičnije odgovore kao što su poticanje kulturnih politika na intervencije u javnome prostoru, koje bi kroz ekološki prihvatljivo umjetničko uređenje, poticali javnost na shvaćanje ozbiljnosti problema globalnih klimatskih promjena i ostalih ekoloških pitanja. Također, iskazuju da bi se trebalo kroz kulturne politike, ulagati u održavanje edukacijskih programa u kulturnim institucijama i kulturnim prostorima na teme globalnog zatopljenja, utjecaja konzumerizma, te kako i na koji način možemo utjecati na globalne promjene i još mnoge druge aktivnosti. Smatra se da bi kulturne politike trebale prvenstveno regulirati zaštitu kulturne baštine kako bi se kulturne politike mogle direktno povezati s drugim politikama vezanim uz turizam na način da se u “turizmu provode održive mjere usmjerene na poboljšanje kvalitete nad kvantitetom u pogledu kulturnih aktivnosti”. Iskazala se važnost kulture za ekonomski razvoj kroz obrazovanje, povećanjem broja i raznolikosti kulturnih aktivnosti što dovodi do poboljšanja međunarodnog položaja grada i države te što direktno utječe na jedanaesti cilj održivog razvoja koji ukazuje važnost ostvarenja inkluzivnih, sigurnih, otpornih i održivih gradova i ljudskih naselja.

Odgovori koji su se odnosili na kulturne politike Rijeke, saznaje se kako raste broj umjetnika i umjetnica koji se bave temama održivog razvoja, ali da “kultura u Hrvatskoj pati od dugogodišnjeg nedostatka financiranja, te da je u takvim okolnostima teško usredotočiti svoje resurse na održivi razvoj”. Iskazuje se kako kulturne politike svoju pažnju uopće ne mogu usmjeriti na održivi razvoj, već jedino na održivost samih sebe te zapravo ostaje na trudu lokalne zajednice da se kroz pomoću kulture održivo razvoja.

U intervjuima se tražilo od ispitanika navođenje primjera projekata koji promoviraju i potiču održivi razvoj. Kako kultura može biti za održivost, za Amsterdam navedeni su i primjeri: “Klimaatmuseum” koji svojim djelovanjem direktno poziva na svijest o utjecaju globalnih klimatskih promjena, “Fashion for Good Museum” koji gleda na modu i modnu industriju na održivi način, ali i Ki Culture koji funkcionira kao internacionalna neprofitna organizacija koja potiče i radi na tome da kultura sama po sebi ostane održiva.

Daljnjom analizom, ukazano je na to da kulturni sektor može utjecati na ekološku održivost kroz prenamjenu napuštenih i nekorištenih industrijskih zgrada i područja, kao što se to radi u Berlinu i Amsterdamu te pokušava učiniti i u Rijeci.

De Ceuvel je unikatni projekt u kojem se na bivšem brodogradilištu napravio kulturni i urbani centar. Kroz primjenu tehnologije i održivosti, želi simbolizirati društvenu promjenu i tranziciju na održivi način života. Kroz svoje kulturne programe, nastoje inspirirati i poticati na sudjelovanje sve one koji žele biti dio pokreta “inovacije i tranzicije prema održivijem gradu, državi i svijetu”. Oni ukazuju na važnost koju kultura i tehnologija imaju za poticanje tranzicije društva prema održivoj “kružnoj ekonomiji”. Njihov kulturni program, koji se sadrži od mnoštva radionica i predavanja, prezentacija filmova i umjetničkih izložbi, omogućava svim posjetiocima i sudionicima da uvide važnost koju kultura i umjetnost imaju u “pokretu održivosti”. Sama zgrada dostiže najveće standarde ekološke održivosti, tako što su uz pomoć najinovativnijih tehnologija energetske neovisni, a i na održive i ekološki prihvatljive načine rješavaju pitanje otpada koje zgrada proizvede.

Kao i De Ceuvel, Centar za umjetnost i urbanistiku (ZKU) u Berlinu, uvidi važnost koju napuštene industrijske zgrade imaju te kako mogu poslužiti kao alat za “održiviju” kulturnu industriju uzevši u obzir da se iskoristio već postojeći prostor, umjesto gradnje novoga. ZKU provodi razne radionice i kulturne projekte u kojima direktno podiže svijest o globalnim klimatskim promjenama i potiču na ekološku održivost i očuvanje biosfere. Jedan od takvih projekata je umjetnička instalacija gdje se na stabla postavljaju zvučnici spojeni sa sustavom umjetne inteligencije koja očitava “kako se stablo ‘osjeća’ na taj dan”. Pomoću napredne tehnologije moguće je očitati podatke iz zemlje i zraka koji utječu na razvoj i dobrobit tog stabla, te ovisno o vremenskim prilikama i klimi, može analizirati njegove “osjećaje” tog. S obzirom da stabla “odgovaraju” na pitanja koja im se postavlja, ova interaktivna izložba potiče sve posjetioce na utjecaj globalnih klimatskih promjena. Cilj ovakvog projekta je približavanje pitanja održivosti biosfere svima, ali posebice djeci koja “najbolje reagiraju na interaktivnost neke izložbe”.

U Rijeci, provode se razne akcije poticanja sudjelovanja lokalne zajednice na održivo urbano uređenje. To je vidljivo i u projektu “MO Hartera” koji ukazuje na važnost koju mjesne zajednice imaju za “postizanje idealnog grada”. Tu se potiče na održivost neformalnih “mjesnih odbora”, kao oblika neposrednog sudjelovanja građana i građanki, koji “u hrvatskom kontekstu

postepeno gubi snagu i legitimitet”. MO Hartera je posebno važan projekt zato što cilja na “povezivanje susjeda, inicijativu i organizaciju oko budućnosti najpoznatijeg zapuštenog potencijala Rijeke” što se odnosi na zatvorenu i napuštenu Tvornicu papira Rijeka. Projekt, koji je uz pomoć trideset lokalnih i međunarodnih partnera održao više od 100 javnih događaja te akumulirao oko 4 tisuće posjetitelja, postigao veliki uspjeh.

Iako se izgradnja De Ceveula financirala preko državnog natječaja kojeg su dobili zahvaljujući originalnoj ideji i unikatnoj izvedbi, financiranja projekata koji se provode u tim organizacijama i udrugama uvelike ovise o različitim vrstama i razinama financiranja. Svi ispitanici su ukazali na to kako je vrlo teško dobiti sredstva od gradskih ili državnih uprava.

Uz djelomično gradsko i državno financiranje, financirani su različitim programima Europske Unije, ali i internacionalnim dobrovoljnim ulagačima. No, kako iskazuju, najčešće najviše ovise o vlastitoj snalažljivosti, gdje se prenamjenom već postojećih materijala iskorištava za svrhe projekata. To je ujedno i pokazatelj kako kreativnost može biti alat za ekološki prihvatljivu produkciju raznih edukacijskih i kreativnih dobara. ZKU u Berlinu, navodi kako se većina njihovih projekata odnosi na upotrebu materijala koji su već bili iskorišteni te iskazuju kako je bitno zadržati sve “ostatke s izložbi” kako bi se jednoga dana mogli kreirati za nešto drugo.

Analizirajući probleme i poteškoće na koje nailaze u ostvarivanju ovih projekata, Hrvatska se općenito susreće s problemima nestanka utjecaja “mjesnih odbora” kao pokretača održive zajednice i lokalne promjene te koji su iznimno bitan faktor u ostvarivanju tranzicije društva prema održivoj urbanoj transformaciji kroz zajedničko djelovanje. Na području Berlina i Amsterdama povezanost lokalne zajednice uključena je na puno većoj razini u planiranje urbanog i kulturnog razvoja svoje sredine.

3.3.2. Zaključak

Iz intervjua se može zaključiti da postoji razlika u stajalištima povezanosti kulture za održivost. Dok se na području Amsterdama i Berlina na održivost gleda pragmatično u Rijeci je općenito teško postići održavanje kulture, koja bi tek onda mogla poticati održivost. Iako se u Rijeci provode različiti projekti i prakse koji kroz kulturu promoviraju održivost, njih je zapravo teško provesti najčešće zbog financija.

4. ZAKLJUČAK

Teorijski pristup iskazuje veliku važnost kulture kao alata za postizanje održivog razvoja u njegovom društvenom, ekonomskom i ekološkom aspektu. Kulturni sektor, osim što može poslužiti boljem povezivanju i razvoju zajednice, može potaknuti na društvene promjene kako bi se podigla svijest o društvenim i ekološkim problemima s kojima je svijet danas suočen. Kroz kulturni turizam, kultura može generirati prihode te tako pridonijeti ekonomskoj održivosti. Samom promjenom načina na koji se proizvode kulturna dobra, ali i osuvremenjivanjem kulturnih zgrada i prostora, može se direktno utjecati na ekološki aspekt održivosti.

No, postoji razlika u teoriji i praksi. Na primjerima Amsterdama i Berlina moguće je vidjeti prepoznavanje kulture kao agensa za postizanje ciljeva održivog razvoja. Uzevši u obzir da su ti gradovi nadišli problem održivosti kulture, ona za njih može poslužiti kao alat za postizanje ciljeva održivog razvoja. Kako trenutno izgleda, to se uskoro neće dogoditi. Globalna pandemija i druge krize pogodile su Hrvatsku, te se to uvelike odrazilo na financiranje kulturnog sektora.

U primjeru Rijeke, teško je uopće razmišljati o tome da kultura bude za održivost jer je sama po sebi jedva održiva. Iz primjera Amsterdama i Berlina, može se naučiti kako da u budućnosti kulturu aktiviraju kao pokretača svijesti i prakse ka inovativnim rješenjima za ekološke probleme. To je moguće ostvariti suradnjom različitih gradskih upravnih odjela za ostvarivanje urbanih, kulturnih i ekološki prihvatljivih javnih prostora koji će, ne samo uljepšati grad, već i potaknuti na razvoj grada u smjeru kojim Amsterdam i Berlin već idu.

S obzirom na hrvatsku tradiciju “skakanja” na trendove tek nekoliko godina nakon što su oni svugdje u svijetu već krenuli, može se očekivati da će tako i ekološka osviještenost kulturnog sektora i urbanih politika doći na dnevni red tek u idućih nekoliko godina. Zasad, to je samo ideja s mnogim čisto simboličkim projektima, no bez nekih značajnijih reformi.

Na primjeru Amsterdama i Berlina, može se naučiti da je jedan od glavnih aspekata održivosti, iskorištavanje onoga što već postoji. Tako bi Rijeka, uz pomoć svoje bogate prirodne raznolikosti te uz poticanje rada lokalnih zajednica, mogla doći do titule “Održivog grada kulture”. Također, ne smiju se zanemariti brojni napušteni potencijali Rijeke, kao što je to prostor bivše tvornice

papira “Hartera”, koji je dovoljno velik da se može iskoristiti za urbani, kulturni ili ekološki razvoj te, potencijalno, za sve od navedenog, no to bi iziskivalo veliki trud i intenzivnu suradnju svih sektora.

Najbolji način kako da Rijeka započne svoj put prema održivom i kulturnom gradu, se odnosi upravo na međusobnu suradnju, kako na razini lokalnih zajednica, tako i na suradnji različitih sektora, jer zajedno, ipak jesmo jači.

LITERATURA:

1. Anheier, H.K., Hoelscher, M. (2015) “Cultural sustainability in small and medium-sized cities: what are the issues?” U: Hristova, S., Dragičević Šešić, M., Duxbury N., (ur.), *Culture and Sustainability in European Cities*. London; New York: Routledge.
2. Ahponen, P., Kangas, A. (2004.), *Construction of Cultural Policy*. Jyväskylä: SoPhi 94, Minerva.
3. Badurina, M., (2014), Rijeka u drugoj polovici 20.stoljeća: od obnove preko ubrzanog razvoja do stagnacije. *Esseheist*, 6(6), 126-131. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/184359> [39.08.2023.]
4. Brown, L. R. (2001), *Eco-Economy: Building an Economy for the Earth*. New York: W. W. Norton & Co., Earth Policy Institute.
5. Davoudi, S., Zonneveld, W., (2012), Amsterdam: A Multicultural Capital of Culture, 145-152. U: Anheier, H., Isar, Y.R. (ur.), *Cities, Cultural Policy and Governance* (2012), London, New Delhi, Singapore: SAGE Publications Ltd.
6. Eagleton, T., (2000), *The Idea of Culture*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
7. Hraste Sočo, I., Magaš Mesić, A., (2022), Financijski instrumenti Europske unije, 64-77. U: Matanovac Vučković, R., Uzelac, A., Vidović, D., *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Zagreb, 2022.
8. Hall, S. (1997), Introduction. 1- 11. U: Hall, S. (ur.), *Representation*. London; California; New Delhi: SAGE Publications Ltd.

9. Isar, Y. R. (2017) "Culture", "sustainable development" and cultural policy: a contrarian view. *International Journal of Cultural Policy*, 23(2), 148–158. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/10286632.2017.1280785> [03.08.2023.]
10. Isar, Y. (2006). *Sustainability Requires Cultural Learning. Museums & Social Issues*, 1(2), 221–224. doi:10.1179/msi.2006.1.2.221
11. Kangas, A., Sokka, S. (2015), Cultural acces and activation. U: Hristova, S., Dragičević Šešić, M., Duxbury, N. (ur.), *Culture and Sustainability in European Cities*. New York: Routledge, taylor and Francis Group.
12. Kaymas, S. (2019), Is development possible without cultural policies? Rethinking creative industries and sustainable development in the case of Turkey. *Creative Industries Journal*, 13(1), 72–92, Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/17510694.2019.1652026>
13. Krop, S., Zuber, M., (2022), Sustainability in the arts and culture in the Netherlands, 41–48. U: Knol, J., J. et al. (ur.), *Towards Sustainable Arts: European Best Practices and Policies*, Boekman Foundation.
14. Matanovac Vučković, R., Uzelac, A., Vidović, D. (2022), Kulturne politike na putu prema održivosti. 17-28. U: Matanovac Vučković, R., Uzelac, A., Vidović, D., *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Zagreb, 2022.
15. Matanovac Vučković, R., Uzelac, A., Vidović, D., *Pregled kulturnog razvoja i kulturnih politika u Republici Hrvatskoj*. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske, Zagreb, 2022.
16. Maxwell, R., & Miller, T. (2017). *Greening cultural policy. International Journal of Cultural Policy*, 23(2), 174–185. doi:10.1080/10286632.2017.1280786
17. Merkel, J. (2016), From a divided city to a capital city: Berlin's cultural policy frameworks between 1945 and 2015. *Politiques de la Culture*.
18. Mulcahy, K., V., (2006) Cultural Policy: Definitions and Theoretical Approaches, *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 35:4, 319-330, doi: [10.3200/JAML.35.4.319-330](https://doi.org/10.3200/JAML.35.4.319-330) [22.08.2023.]
19. Rayman Bacchus L., Radavoi, C. N. (2020) Advancing culture's role in sustainable development: social change through cultural policy, *International Journal of Cultural Policy*, 26:5, 649-667, doi: [10.1080/10286632.2019.1624735](https://doi.org/10.1080/10286632.2019.1624735)

20. Sacco, P. L., Blessi, G. T., Nuccio, M. (2009) Cultural Policies and Local Planning Strategies: What Is the Role of Culture in Local Sustainable Development?, *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 39:1, 45-64, doi: [10.3200/JAML.39.1.45-64](https://doi.org/10.3200/JAML.39.1.45-64)
21. Throsby, D. (2017) Culturally sustainable development: theoretical concept or practical policy instrument?, *International Journal of Cultural Policy*, 23:2, 133-147. doi: 10.1080/17510694.2019.1652026
22. Throsby, D. (1997). *Sustainability and culture some theoretical issues. International Journal of Cultural Policy*, 4(1), 7–19. doi:10.1080/10286639709358060
23. WCED (1987.) *Our Common Future*. Oxford: Oxford University Press.
24. Williams, R., (1985), *Keywords, A Vocabulary of Culture and Society*. Revised edition New York: Oxford University Press.

IZVORI:

1. City Profile Amsterdam: Dostupno na: http://www.worldcitiescultureforum.com/assets/others/City_Profile_Amsterdam_Jun24FIN.pdf [25.08.2023.]
2. Popis stanovništva 2021. Dostupno na: http://data.rijeka.hr/sr_Latn/dataset/stanovnistvo-grada-rijeke-prema-mo-i-povrsina-mo-popis-2011/resource/90104ef4-2c43-4812-84f9-8c9df270193e?inner_span=True [30.08.2023.]
3. Provedbeni program Grada Rijeke za mandatno razdoblje 2021.-2025. Dostupno na: <https://sn.rijeka.hr/wp-content/uploads/2022/05/Provedbeni-Program-Grada-Rijeke-za-mandatno-razdoblje-2021.-2025.-godine.pdf> [02.09.2023.]
4. Rijeka2020: Zeleni val. Dostupno na: <https://rijeka2020.eu/program/zeleni-val/> [30.08.2023.]
5. Schroders European Sustainable Cities Index, 2021, Dostupno na: <https://www.schroders.com/en-gb/uk/intermediary/spotlight/global-cities/schroders-european-sustainable-cities-index/> [29.08.2023.]

6. Statista: Berlin population. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/505892/berlin-population/#:~:text=This%20statistic%20shows%20the%20development,3.68%20million%20the%20previous%20year.> [30.08.2023.]
7. Statista: Total population of Amsterdam. Dostupno na: <https://www.statista.com/statistics/753235/total-population-of-amsterdam/> [30.08.2023.]
8. Strategija kulturnog razvitka Grada Rijeke 2013. - 2020. Dostupno na: <https://www.rijeka.hr/wp-content/uploads/2021/03/Sa%C5%BEetak.pdf> [27.08.2023.]
9. The Sunday Times: How Berlin became the capital of cool. Dostupno na: <https://www.thetimes.co.uk/static/how-berlin-became-capital-of-cool/> (objavljeno: 14.04.2018), [30.08.2023.]
10. UCLG (2004), Agenda 21 for culture, Barcelona.
11. UN, (1972), Stockholm Declaration on the Human Environment, Report of the United Nations Conference on the Human Environment, UN Doc. A/CONF. 48/14 Dostupno na: <https://www.un.org/en/conferences/environment/stockholm1972> [21.08.2023.]
12. UN (2015), “2030 Agenda for Sustainable Development”. Dostupno na: <https://www.coe.int/en/web/programmes/un-2030-agenda> [27.08.2023.]
13. UNESCO (2001) Records of the General Conference, 31st session, Paris, 15 October to 3 November 2001, v. 1: Resolutions. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000124687.page=67> [20.08.2023.]
14. UNESCO (2022), Reshaping policies for creativity: addressing culture as a global public good”, Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380474> [27.08.2023.]
15. UNESCO (1993) “The Biosphere Conference 25 years later”, 35 p., illus. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147152> [27.08.2023.]
16. WCCD (1995), Our Creative Diversity. Paris: UNESCO,, str. 15-19. Dostupno na: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000095724>, [29.08.2023.]